

В. ФЕДИНИШИНЕЦЬ
(Ужгород)

ЕЛІТНЕ ДИСИДЕНТСТВО УЖГОРОДА 60-70-х РОКІВ ХХ СТ.
Деякі рефлексії очевидця і учасника

Намір сказати кілька слів на тему дисидентського руху, який процвітав у середовищі московських євреїв в другій половині ХХ ст., відчасти київських (представники російської та української національностей включилися в цей рух дещо пізніше), визрівав і визрів давніше. Конкретною спонукою до цього є непомірне самовихваляння, що стало нормою не лише в часи пік перед виборами, а й за буденної роботи чи не-роботи деяких вчорашніх чи нинішніх рухівців або іншим терміном – проукраїнськи налаштованих сил (але це ж такою мірою стосується і представників русинства). Коли до цього методу вдаються галичани, я промовчав би, бо тут є зримі підстави най і вималювати себе, вчорашніх, щирими українськими патріотами. Коли ж це чинять корінні закарпатці, які з партквитками Ілліча – засновника небувалої катівні народів на просторах однієї шостої планети і її злочинної КаПееРеС та всієї репресивної машини, – мене як письменника дратує. Цією короткою рефлексією і хотів би привернути увагу фахівців.

Зрештою, питання дисидентства порушувалося у статтях проф. Омеляна Довганича, доц. Олексі Ханті, красзнавця Юрія Чорі, військовика Володимира Корсуна, ув'язненого Павла Кампова. Тут ішлося, як правило, про молодіжний рух 50-х років, коли юні країни не хотіли миритися з насильницькою піонеризацією та комсомолізацією. Угорську непокору режиму Совітів комплексно освітив у своїх книгах угорськомовний письменник Дьордь Дупко. Дещо про депортацію німецького населення краю писали Георгій Меліка, відчасти Микола Зимомря, Степан Бабинець, Ілля Грибанич. Єврейська проблема розробляється даного моменту. Крім повідомлень Сабіни Вірон, вона присутня і в проєкті „Книга Пам'яті” та „Реабілітовані історією”. Це ж би могло торкатися і словаків краю. Репресивна машина Совітів була жорстокою і невблаганною.

Подавлення молодіжного руху 50-х та витончене грубе поводження з німцями, словаками, мадярами Закарпаття в кінці 40-х років надовго засіли страхом у пам'ять корінного люду. Розпорошена політично крайова інтелігенція в 30-х роках завдячно занадтій демократичності Чехословаччини, куди входила Підкарпатська Русь як автономна – умовно – одиниця, подавлена театром воєнних дій кінця 30-х аж до 40-х (театр тривав десятиріччя, коли розуміти його, термін „театр воєнних дій”, ширше), здавлена радянською репресивною машиною в 50-х, – все це негативно відізналося на подальших десятиріччях патріотичного руху на Закарпатті. Підросло покоління сполоханої інтелігенції. Тому так і не розумію, звідки взяли нинішні галасливі і бездіяльні деякі українські чи русинські патріоти, голосу яких ніхто в 60-х чи 70-х роках не чув. Або вони працювали в умовах абсолютної конспірації, що мало ймовірно. Або їх просто не було, – це реально.

Аби сказати децицію правди на задану тему, і пишу цей есей.

Залякана інтелігенція краю, все ж, не спала летаргічним сном. В цей час, тобто у складнощі сталінські 50-ті роки проф. Андрій Ігнат, за деякими джерелами розвідник 18-ої армії (звісно, радянської), раптом вирішив непередбачено й не лімітовано зверху балотуватися в депутати Верховної Ради СРСР... Швидко це було припинено і заслуженому таки комуністу роз'яснили, що таке „вільна” і „демократична” радянська виборча система. Це довго нагадуватимуть вченому – першокласному спеціалісту з латини, який і започаткував переклад „Історії карпато-рутенів” Михайла Лучкая, що його

продовжили потому і довершують цілим колективом ужгородські латиністи. На цей час ще перебуває у Воркуті інший патріот краю – людина складної творчої долі – письменник і громадський діяч Андрій Патрус-Карпатський (про це писав і автор цих рядків, і проф. Омелян Довганич та інші). Можливо, він мав заслуги перед Радянським Союзом, можливо, не мав, відомо тільки, що Андрій Патрус-Карпатський був особисто знайомий з Юліусом Фучиком, – але в ГУЛАГу відбув справно свою „десятирічку”, повернувся надломленим, та не зломленим. І це щастя, що пекельна машина ГУЛАГу не вбила в письменникові людину і миття.

Завжди негативно до радянської влади були налаштовані угорці Закарпаття. В мене вони викликали повагу і навіть заздрість через те романтичне вільнолюбство. Може, їх надихали революційні події 56-го року, коли й танки Совітів виявилися в перспективі безсилими проти народів Європи, зокрема Малярщини, Чехословаччини, Польщі. Духовно Совітам не підкорилися й Балкани.

Якісь відголоски подій у формі мовчазних розмов „на кухні”, де ніби найменше побоювалися кадебістських жучків для підслуховування, у формі приблизних переказів і легенд, свіжі сюжети яких ще не дозволяли називати їх творами фольклорними (до цих усних творів фольклорист Іван Сенько звернеться через років тридцять).

Такі, приблизно, реалії політичного настрою краян в роках 60-х, це ще благо відголосок умовної хрущовської відлиги, в роках 70-х, майже трагічних для крайової культури, коли великий наступ було здійснено і на греко-католицьку церкву (це окреме питання). Щось проривалося до світських вух про трагедію єпископа Теодора Ромжі. Ось така була атмосфера з мого погляду як тоді молодого письменника. Мене завжди дивувало, чому мертвим сном спить університетська інтелігенція, що, можливо, мала би стояти на чолі руху, най і в підпіллі. Її голосу не було чути. Університетчики, як і загалом просвітяни, вчительство, були залякані, тремтіли за свої посади і зарплатню. Це було типово. І це є жорстока правда. Винятком був хіба що біолог Іван Турянин.

Але щоб правда була вичерпною, треба деякі моменти висвітлити сповна. Ще пам'ятні були розноси в університеті видатного письменника і вченого Федора Потушняка, проробка Петра Лінтура, як уже визрівала „справа Тиводара”, через відсилання в науковій статті збірника з карпатики, що вийшов у Москві („Карпатский сборник”). В моєму архіві, як на цей момент, деякі папери зі справи глибоко втопилися, але вони спливуть, згодом зішлюся на них. „Провина” науковця Михайла Тиводара полягала в тому, що він зробив наукову посилку на працю проф. Володимира Кубійовича, який значився в списку заборонених імен (був такий в кремлівського режиму), тим паче це діаспорний вчений. Відсилання було закономірним, чесним, тут не було політичного підтексту, але його дехто дуже хотів віднайти. Перед тим в університеті прошуміла справа Йосипа Шрамла – людини порядної, високоморальної, доброї (пан Йосип вів у мене німецьку мову як філолога). Я бережу світлу пам'ять про цю людину, що її згноїли Совіти у в'язниці за ніщо. Це вже було пізніше в часі. А ще доти, якщо вернутися в 60-ті роки, прошуміла справа з критикою роману Івана Чендея „Птахи полишають гнізда”, ще вона не встигла стихнути, як письменник прийшов до читача з новою книгою „Березневий сніг”, що вже зірвала терпіння тогочасного обкому компартії. Всі наближені до Івана Чендея письменники потрапили в опалу. Я мав необережність, кажучи з гумором, захищати роман „Птахи полишають гнізда” (див. журн. „Вітчизна”, 1966, № 8, стаття „У вимірах життя”). Цей захист я відчував на своєму горбі років тридцять, якщо не відчуваю і досі ще). Відразу для любителів формувати справу до імені Івана Чендея було підключено й ім'я російськомовного єврейського письменника, що жив у Ужгороді Фелікса Кривіна, а до нього тягнулися молоді єврейські діячі, як молоді угорці тягнулися до бунтівливого Вілмоша Ковача. Ще в пам'яті обкому була нашуміла стаття Вілмоша Ковача і Ондраша Бенедєка-Штумпфа у журналі „Тісотай”. І тут, як у праці Михайла Тиводара, була наука і

нехай маленька крайова правда, штрих, з буднів, що могли бути лише героїчними, підфарбованими. Українець Чендей, єврей Кривін, мадяр Ковач, - все це в'язалося в ідеологічній голові обкому до купи, мало не антирадянською групою. Зняття з тиражу книги Петра Скунця „Розп'яття”, а ще раніше недопущення до тиражу вже відкоректованих моїх трьох книг, - все це створювало ілюзію наявності антирадянських сил на ужгородських теренах. І як би мені зараз не було зручно вималюватися антирадянським патріотом, але цього робити не стану, щоб не уподібнитися до горе українських патріотів типу голови так званої Української Народної Ради. Бо коли для оголошення себе патріотом проф. Михайло Тиводар чи поет Петро Скунець мають абсолютні підстави, то деякі інші новоявлені патріоти ліпше промовчали б і пережили бум патріотизму в глибокому підпіллі, в якому, жартома кажучи, перебували всі майже 50 років радянського режиму, коли про них ніхто не чув як про українських чи й крайових патріотів (але чулося, як про ревних захисників злочинного режиму Совітів).

Група угорських письменників горнулася до Вілмоша Ковача, як інша група українськи налаштованих письменників горнулася до Івана Чендея, чи єврейська – до Фелікса Кривіна. Я назову тут насамперед угорців-колег Йозефа Желіцкого, Ондраша Штумпфа, Гейзу Фодова. Пізніше спалахне справа Шандора Фодова. З Іваном Чендеєм незмінно контактували, тягнулися до нього Василь Басараб, автор цих рядків. Якісь елементи дисидентського руху були у громадській позиції журналістів тоді молодого Василя Басараба, який контактував зі львів'янами, брав від них „націоналістичну” літературу (шкода, що вмер, а про це ліпше було б написати спогад йому самому). Він працював у львівській газеті „Ленінська молодь” як кореспондент по Закарпатській області, час від часу наїжджав туди. З ним приятелював інший журналіст Михайло Іваньо, відомий мініатюрист Микола Сядристий, академічний філософ і естет Іван Іваньо. Одного разу ми (це Василь Басараб, Михайло Іваньо та автор цих рядків) спробували організувати поетичний вечір в університетському (студентському) клубі. Він пройшов успішно. Ми читали українські патріотичні вірші. Здається, був тут і Петро Скунець, а також і Василь Вароді, Людмила Кудрявська, Василь Ігнат... Українську направленість вечора організатори тримали в таємниці. Пробігла скупа інформація в пресі про цей вечір. Але чи можна його вважати дисидентським? Навряд. Так, з рук Івана Чендея – через Василя Басараба – я читав пару ночей видатну працю Івана Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Мабуть, з цього джерела читав її і Петро Скунець. Але до честі, порядності певного круга людей, треба відзначити, що ніхто нікого не запродав КаГеБе. З цього ланцюжка не пішла інформація, що Іван Чендея мав на руках працю Івана Дзюби. Я так і досі не знаю, чи від Івана Чендея – через Юрія Бачу – вона й поплавла за кордон ... Я не хотів знати того, чого не мав знати.

Скажу відверто й про те, що ніхто в той час не чув про справу Павла Кампова. На устах „радіо свободи” був В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, думаю, й Іван Світличний, Іван Дзюба, Василь Стус, Юрій Бадзьо.

Десь бунтувала студентська група, і тут чулися імена Василя Густія, Миколи Матоли, потому – Дмитра Кременя, Петра Мідянки ... Університетський партком не міг без якихось справ. Отож, накручували справу латиніста, в минулому священника Войтовича, бо вже були згноєні Федір Потушняк, Петро Лінтур, Йосип Шрамл, Андрій Ігнат... Продажні чужинці чули себе на нашій землі безпечніше, коли в опалі перебували корінні вчені, педагоги, письменники... Їм здавалося, що мають більше простору. Але ж ні. Ціла „радянська плеяда” фахово нікчемних істориків не вивищилася на критиці Михайла Тиводара, Івана Попа та ін., як і письменники-чужинці та місцеві прихвосні не стали більшими від того, що підло дубасили Федора Потушняка, Андрія Патруса-Карпатського, Юлія Боршоша-Кум'ятського, Івана Чендея, Вілмоша Ковача, Володимира Фединишинця, частково і Петра Скунця, Фелікса Кривіна...

На основі цього споглядального есея зроблю і короткі висновки. Отож, чи існував у Ужгороді 60-х і 70-х років бодай якийсь дисидентський рух? Так. Умовно існував. Але він був елітним і настільки прихованим, що не виходив на широкий національний загал, як це мало місце в Москві чи Києві, де „прошарок” інтелігенції ширший і глибший. Хоча однаково і тут, і там, і в Ужгороді ряди інтелігенції були проріджені, прилякані. Але виразно окреслювалися два-три кола: українське, угорське, місцеве чи локал-патріотичне. Останнє тягнулося, як кажуть, червоною ниткою з давнішого часу. Це з національного погляду. З погляду фахового також два-три крила: письменницьке й наукове (правда, відсутність технічної інтелігенції, що більш смілива у абстрактних для них патріотичних пориваннях – також могла відчуватися). Ну, і погляду вікового – молодь і середульше покоління.

Ясно також, що рух цей був вузькофаховим, не сконсолідованим крупною особистістю, яка не висунула з-межи себе таку постать і щоб та постать була авторитетною, достатньо міцною для політичної діяльності. Можливо, це походило від недостатньої організованості і вибуховості дисидентського руху? Скорше він був спонтанним, розпорошеним. Може, добре працювало КаГеБе і його негласні агенти, вкраплені до дисидентства (за прикладом Москви і Києва), тримали ситуацію в руках. Для цього були всі можливості, адже синхронна робота Безпеки і КаГеБе та всі ресурси і засоби, що були в їх розпорядженні, і підпорядковувалися подавленню вільнолюбства та свободи, прав громадянина. Преса, книговидавання, кадри в університеті та й повсюди – все було підконтрольне вище названим двом силам. Смішно згадати, але навіть у штаті Товариства Глухих в Ужгороді працювали відставні кагебісти. Що казати про відділи кадрів заводів чи установ? Все контролювалося.

Але в той час у краї було закинуто в ґрунт і зеренце Гельсінської спілки, яку пізніше очолив Олександр Орос. В повітрі носилася Свобода Слова для письменників, журналістів, науковців, які гуртом далися висвітлювати білі плями історії (дримали тільки філологи-літературознавці). Це був переддень нової преси, яка мала вийти з-під більшовицького преса, і вона відчасти вийшла. Це був переддень свобідного книговидавання, знищення монополії єдиного на регіон видавництва „Карпати”, що перебувало в далеко не українських і не локал-патріотичних руках.

Отже, елементи дисидентського руху, що фрагментарно тут освітлені з мого особистого, письменницького погляду я засвідчую як очевидець і учасник громадянсько-літературного процесу. Я живу у Ужгороді більше сорока років і завжди перебував у епіцентрі культурно-письменницького процесу, був причетний до багатьох починань, дотичних до всіх названих чи не названих тут конкретних людей, подій. Тому маю право на спогад, на свій погляд, хоч і дуже хочеться бути мені об’єктивним, точним в інформативності, пам’ятаючи, що мені в спину дихають науковці, які завтра той чи інший факт можуть випнути або замовчати, розгорнути або притишити. Це також їхнє право.

Можливо, більш скрупульозний опис дисидентства в Ужгороді 60-х і 70-х років та ж і 80-х ще попереду. Моя ж частка тут викладена щиро і без надмірностей, перебільшення своєї або чийсь ролі. Хотілося бути правдивим і точним.

SUMMARY

V. Fedynyshynets. Elite disidents of Uzhhorod in 1960-70-ies. Some reflections made by the participant and eye-witness.

In this article, which can be also treated as the memoirs, the famous ukrainian writer gives a picture of the unknown till this time literature life of Uzhhorod in 1960-70-ies. Reader will find many interesting facts about I. Chendei, P. Skunts, J. Chori and other disidents.